

Тоцька Н. Г.

РОЛЬ КОНТЕКСТУ У РОЗШИРЕННІ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ СЛОВСПОЛУЧЕНЬ З ОБМЕЖЕНОЮ ПОЄДНУВАНІСТЮ

У статті на матеріалі журнальних публікацій проведено аналіз функціональних змін словосполучень з прогнозованою сполучуваністю (вільного і фразеологічного типу). На тлі контексту сучасного українського мовлення ЗМІ виявлено види трансформації одиниць сполук, що сприяють вивченню актуальних у наш час процесів збагачення мови.

У структурі української мови значне місце посідають слова з лексично зв'язаним значенням, зокрема з обмеженою вибірковістю (поєднуваністю). Серед них є слова, зближені з вільно поєднуваними, і слова, належні до фразеологічних сполук. У даному разі нас не цікавитиме теоретична проблема трактування одних і других у лексично-фразеологічній або синтаксичній системі мови. Зосередимось на аналізі функціональних змін словосполучень з обмеженою вибірковістю на тлі контексту сучасного українського мовлення ЗМІ з метою вивчення живих процесів збагачення мови, що відбуваються у наш час.

Саме журналістські жанри, максимально наближені до публіцистики, нині користуються найбільшою популярністю. З одного боку, в них найшвидше фіксуються зміни, що відбуваються в живому мовленні. З іншого - прагнення залучити до числа шанувальників «свого» видання якомога більше читачів спонукає журналістів подавати інформацію концентровано, ефектно, у несподівано оригінальній формі.

Тексти ж публікацій будуть настільки цікаві читачеві, наскільки творчий суб'єкт сподівається отримати від них і пізнавальне, й

естетичне задоволення. Адже відомо, що в основі мовлення газет і журналів лежить конструктивний принцип чергування стандарту й експресії. Функцію експресії можуть виконувати марковані слова і словосполучення, тобто їхнім призначенням є бажання оживити виклад, зацікавити читача, надати тексту публікації певного емоційного звучання. Вони не тільки називають предмети і явища, а й характеризують їх. Позначені певними жанровими характеристиками, стійкі словосполучення різного типу з обмеженою поєднуваністю, різної семантичної спаяності компонентів, різного стилістичного забарвлення, різних джерел появи в мові, різного грама-тичного статусу виявляють тяжіння до певного набору мовних засобів, передбачених контекстом. Водночас ці одиниці мовлення акцентують увагу читача на тих чи інших особливостях предмета, виявляють ставлення автора до описуваних реалій. Вони відіграють помітну роль в архітектоніці тексту, бо «тяжіють до емоційно насичених контекстів» [8, с. 163].

Матеріалом для дослідження послужили журнал «Політика і культура» («ПіК»), газета «Столиця» за 1999-2002 рр.

Основним фактором для реалізації конкретних значень словосполук з обмеженою поєднуваністю є контекст. На думку більшості вчених-мовознавців, контекст «очищає» слово від його колишніх значень, накопичених пам'яттю, і створює для нього «актуальне значення» (Ж.Вандрієс) [2, с. 137]; «намагнічує потрібні смисли» (Г. В. Колшанський) [3, с. 47]; (О. С. Ахманова) [4, с. 131-138].

У мовознавчій науці поняття контексту трактується по-різному: це так зване «вузьке» і «широке» його розуміння. Взавши за основу «вузький» контекст, ми приймаємо визначення, дане Н. М. Амосовою як «сполучення семантично реалізованого слова (тобто щодо реалізації значення якого виділяється контекст) із вказаним мінімумом (тобто елементом мовного ланцюга, що несе потрібну семантичну вказівку)» [5, с. 28].

Вказівний мінімум, поєднуючись з усталеною словосполучкою, допускає або, навпаки, унеможливує таке поєднання. Коли ж вказівний мінімум стилістично або граматично відмінний від усталеної сполуки, він викликає зміни цієї сполуки, пристосовує її до себе, тобто трансформує.

Роль контексту є головною для визначення смислових експресивних та емоційних відтінків значень слів, тоді як «з лінгвістичної точки зору контекст можна визначити як сукупність формально фіксованих умов, за яких однозначно виявляється зміст якої-небудь одиниці, при цьому під однозначністю слід розуміти прояв у заданих умовах лише одного конкретного змісту форми» [3, с. 48]. Інакше кажучи, контекст усуває полісемію в слові чи в словосполучі.

Трансформацію усталених словосполук розглядають і як стилістичний прийом, і як порушення норм та закономірностей мови. Так, І. Г. Торсуєва стверджує, що «сутність будь-якого підтексту (тобто контексту) полягає в порушенні еталона» [6, с. 60], а В. А. Маслова розширює сферу порушень до «норм, еталонів, стереотипів» [7, с. 79].

У публікаціях ЗМІ це перетворення виконує різні стилістичні функції. Самі ж умови трансформації сполук з обмеженою сполучуваністю найповніше виявляються в тому ж контексті.

Зауважимо, що словосполучки з обмеженою сполучуваністю трапляються у текстах як у зафіксованій словником формі, так і в зміненій, трансформованій.

Що ж спричиняє трансформацію і які різновиди за функцією типові для неї? Які чинники впливають на здатність читача розмістити вибрані з висловлювання дані в рамках певних просторово-часових координат?

Цьому сприяють насамперед елементи, що передують, чи/або прогнозовано-завершувальні компоненти, і вся ситуація в цілому дає змогу читачеві збагнути істинність висловлювання, навіть якщо окремі, взяті ізольовано його частини видаються позбавленими змісту (Р. Я. Шапіро) [7, с. 135].

На думку М. О. Багдасарян, тут неабиякого значення набуває підтекст, що виникає в результаті невідповідності прямого значення його контекстуальному значенню [8, с. 30-44].

На склад словосполучення з обмеженою сполучуваністю впливає не тільки контекст, граматичні та інші особливості вказівного мінімуму, а й жанр публікації, тема, структура тексту, зрештою, оточення, що уможлиблюють ужиток певної одиниці і відповідно пристосовують її до себе. Іноді до заміни усталеної словосполучки спонукають і екстралінгвістичні фактори.

У той час як читач здійснює не просто розуміння, а вгадування змісту висловлювання (тексту), зіставлення зі своїм власним враженням, пам'яттю, досвідом, смаком, автор має налаштуватися на одну «хвилю» з читачем, повинен мати впевненість у готовності його до «розшифрування» змісту тексту. А це стає можливим тоді, коли досвід автора дорівнює чи більший за досвід читача. Автор цікавий нам, якщо він дає щось більше. Коли ж досвід автора менший від досвіду читача, читачеві він просто стає нецікавим. Виведення читача на фоновий контекст (підтекст, загальні знання) - неодмінна умова привертання його уваги. Слід також зауважити, що, як правило, «з контексту відбирається більше інформації, ніж закладено в його поверхневій структурі» (І. Г. Торсуєва) [6, с. 111].

Один із видів трансформації одиниць сполук виявляється у заміні компонента словосполучення за **асоціацією**.

Так, заголовок статті «**Тіні забутих капіталів**» [16, с. 11] неодмінно викликає у читача асоціацію з назвою відомого твору М. Коцюбинського «**Тіні забутих предків**», однак трансформація образу базується на порушенні прогнозованого зв'язку від книжного, високого (опетизовані образи наших пращурів) - до соціально зниженого явища (тіньові нелегальні капітали). Підкріпити асоціацію для читача мають ключові слова статті: **тіньові капітали**, **тіньова економіка** тощо.

В іншому заголовку: «**Чи молилася ти на ніч, Росіє?**» [12, с. 7] заміна одного компонента іншим відбувається на умовах тематики тексту про Росію і, власне, чеченської проблеми. Упізнання крилатого виразу: «**Чи молилася ти**

на ніч, Дездемоно?» можливе тому, що зберігається його інваріант-схема, підказана ситуацією в тексті.

І в трансформованій одиниці: «**Що дозволено** фольклорному гуртові, **те** зась українській естраді» [15, с. 59] напрошується асоціація з відомим латинським висловом: «*Quae sunt Cezaris Cezari*» - «Кесарю кесарево» чи з українськими відповідниками: «Що можна попові, те дякові зась» та «Що можна мамі, те не можна лялі».

У самій же публікації йдеться про новорічну програму телебачення ТБ «Інтер». Ситуативна подібність змушує нас замінити певний член фразеологізму на інший. Як результат виникає трансформована фразеологічна одиниця.

З того ж тексту про «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» впливає цікава квінтесенція публікації з підзаголовком: «**Пом'янули його** (Гоголя) **незлим тихим** шоу». Несподівано інтерпретовано слова Т. Шевченка і, відповідно до теми, прогнозовано завершено слова класика: «**пом'янули шоу**» - а саме побудову трансформованої сполуки підказав контекст.

І, нарешті, розглянемо своєрідну контамінацію вільного і сталого словосполучення.

Заголовок статті: «Смерть у законі» [15, с. 32]. Його конструкція: іменник у Наз. в. + іменник у Місц. в. викликає асоціацію за формою з відомою сталою одиницею: «**Злодій у законі**», і читач вгадує зв'язок із кримінальною темою.

Природності трансформації цього заголовка сприяють також інші лексеми тексту, пов'язані з кримінальною темою: «Чи перестануть в Україні знищувати злочинців?», «Смертна кара», «Убивство на замовлення». Тут спрацьовує так званий ефект обманутого очікування.

Іншу функцію трансформації одиниць словосполуки спостерігаємо як таку, що відбувається на підставі зміни модальності тексту і часом викликає зміну сталої словосполуки, пристосовуючи її до умов контексту.

Заголовок статті: «**Презумпція винності**» [15, с. 32] - це трансформована одиниця, що виникла внаслідок заміни префіксального компонента «**невинності**» безпрефіксним. Водночас стверджувальна модальність висловлювання замінюється заперечною. Декодувати ж цю одиницю стає можливим лише за умови інформаційної компетентності самого учасника акту комунікації, обізнаності читача з проблемами суспільного життя самого соціуму. Інакше кажучи, «успішне добування оптимальної кількості інформації з тексту визначається не стільки «загальнокультурними», скільки спеціалізованими ознаками (якостями) читача, набором

необхідних умов, уключаючи і спеціальні змістові й функціональні установки».

Ступінь емоційної насиченості висловлювання залежить від контексту, в який його вміщено, або - ширше - від мовленнєвої ситуації. Різноманітні ситуативні функції спілкування знаходять своє вираження не стільки у відборі мовних засобів, скільки в їх комбінаториці (вираженні підтексту) - вираження певним сполученням мовленнєвих засобів. Якщо відбувається певний зсув у комбінатії - «виникає підтекст, часто іронічний, як результат протиріччя між очікуваним прямим значенням слів і їхнім контекстуальним значенням». На думку Р. Я. Шапіро, «справжній сенс висловлювання не знаходиться на "поверхні", наче завуальований мовними засобами, які зовнішньо передають зовсім інший зміст, вимагають інших реакцій, інших відповідних слів ідій» [7, с. 134].

Заради створення настрою іронії у словосполученні «благодійно-рятувальна служба» [14, с. 29] відбулася заміна компонента «пошуково-благодійна» на «пошуково-рятувальну». У статті йдеться про ситуацію, що склалася в даній галузі, загрозили як для самої галузі, так і для сімей рятувальників через повну відсутність асигнувань з боку держави. Знання цих проблем і уможливило декодування словосполучення.

В іншій публікації: «Великий **тютюновий** шлях» (Китайська «теорія доріг» в українській інтерпретації) [13, с. 29] трансформація «тютюновий» - «шовковий» створює гумористичний ефект шляхом заміни компонента, що задає тему і створює ефект неочікуваності. Для відновлення відомого вислову перед читачем постає складне завдання: розкласти вислів на образи, що розкладаються на усталені вирази. У підзаголовку міститься і підказка: Китайська «теорія доріг», що містить й асоціації з чимось складним, заплутаним - «китайська грамота», і чимось фундаментальним та маловідомим - «Китайська стіна», а отже, і загальновідомим - «Великий шовковий шлях».

Підсумовуючи сказане про різновиди трансформації словосполук із прогнозованою сполучуваністю, слід зауважити, що такі одиниці виконують у контексті насамперед номінативну функцію, забезпечуючи їх логічне сприйняття, або одночасно й експресивно-оціночну функцію, і звертаються до емотивного боку діяльності людини.

Явище номінації - найменування реалій - надзвичайно поширене в наш час, хоча первинні процеси номінації трапляються надзвичайно рідко. Номінативний інвентар мови поповню-

ється в основному за рахунок запозичень або вторинної номінації, тобто використовується в акті номінації фонетичної оболонки вже наявної одиниці як імені для нового позначуваного. Тобто «результати номінації» - це фрагменти дійсності, що слугують будівельним матеріалом для творення нових сполук із прогнозованою вибірковістю за рахунок нових тем, реалій нашого дня, переосмислення вже наявних «усталених понять», використання термінологічних виразів, підказаних актуальністю теми.

Поки на означення реалій визначено небагато нових одиниць, тому хочу навести найцікавіші.

У статті, що розповідає про акт тероризму в Москві, у скоєнні якого підозрюють чеченців, знаходимо словосполучення «**спальні райони**»: «Побачити їх (наряди міліції ОМОНу) можна головним чином у центрі, а не в **спальних районах**, які терористи обрали об'єктом своєї уваги» [12, с. 10].

Сама словосполука «спальні райони» знайома більшості читачів з усного мовлення. Утворені від професійного термінологічного словосполучення «спальні вагони», дані словосполучення переосмислено за функцією, а отже, вимагають виявлення читачем не лише мовної компетенції, а й певних фонових знань: треба бути знайомим із ситуацією, що породила вираз, коли жителів великих міст забезпечили житлом, забули лише про робочі місця. Тому ці городяни приїжджають у свій район тільки переночувати.

За аналогією до назви «моржі» щодо людей, які купаються взимку у крижаній воді, виникла і назва «білі ведмеді», де збагнути подвійну актуалізацію значення допомагає контекст: «Які ж спортивні результати показують «білі ведмеді»? [11, с. 42]. Слід відзначити той факт, що називають цих людей «білі ведмеді» недавно, що й оформлено лапками.

Явищем вторинної номінації позначене словосполучення «**гетьманська булава**». Значення виразу диктується вимогами тексту і пояснюється контекстом.

Так, у тексті про Богдана Хмельницького словосполука, яка стала історизмом, актуалізує своє значення - «символ влади гетьмана». «Гетьман Б. Хмельницький: Правління залізною рукою» [ПіК, 2001, № 6, с. 38].

Сьогодні ми спостерігаємо процес розширення значення словосполуки. Це можна простежити на прикладі тексту, що має назву: «**Чарка, шабля, булава** - запорізький комплект Черномірдіна» [10, с. 21] - це атрибути козацтва, якими було пошановано посла РФ в Україні.

Значення словосполучення «гетьманська булава» змінювалося протягом тривалого часу: спочатку відбулося усічення значення, а далі - розширення його. У тексті про Черномірдіна - це не просто символ влади, а й вияв шани до людини, наділеної певними повноваженнями. Хоча історія пам'ятає подібні вияви підлабузництва до «сильних світу сього». «Черномірдин стоїчно відбув усі випробування, за що йому піднесли чарку горілки на шаблі, а губернатор вручив посвяту в козаки і булаву», - так закінчується стаття. У нас уже «стало доброю традицією» дарувати булаву більш-менш відомим політикам у контексті української «шароварщини». І Запоріжжя - не виняток.

В іншій статті «Неядерна булава. Чим українці можуть відлякувати ворога?» [9, с. 23], де порушено проблеми Української Армії, «неядерна булава» асоціюється насамперед з «гетьманською булавою». Означення «неядерна» тут хоча й активізується іменником «булава», тобто зброя, іронічним контекстом дієслова «**відлякувати**» підкреслює мирний, неядерний статус нашої держави і її уособлення - булави.

І, нарешті, у статті «Особливості вітчизняного кроликорозведення» [17] знаходимо згадку про те, що на дачі В. Ющенко «у дерев'яній посудині... господар тримає кілька десятків подарованих йому булав». У цій публікації передано ще одне значення слова булава: окрім «національного символу», вона ще набуває значення «символу українськості».

Отже, тривалий процес зміни значення словосполуки можна означити як такий, що переживав перехід від прямого значення до переносного і знову до прямого.

Що ж до всіх видів вторинної номінації, зауважимо, що в основі їх лежить асоціативний характер людського мислення. В актах вторинної номінації встановлюються асоціації за схожістю або за суміжністю між певними властивостями елементів позамовного ряду, відбиті в уже наявному значенні імені, і властивостями нового означуваного, названого шляхом переосмислення цього значення.

Із проведеного аналізу видно, що словосполучення з обмеженою поєднуваністю функціонують не ізольовано, а як елемент контексту, зазнають впливу останнього й набувають нових відтінків значення або додаткових нових значень, тобто такі словосполучення характеризуються досить чітко визначеною номінативною функцією. Тому, досліджуючи функціонування словосполучень з обмеженою, прогнозованою вибірковістю на тлі контексту сучасного мовлення, можна простежити процес розвитку

багатозначного, що, зрештою, висвітлює деякі шляхи збагачення української мови в цілому.

Наші спостереження, побудовані поки що на невеличкому лексико-фразеологічному матеріа-

лі, становлять значний науковий інтерес і стимулюють подальші дослідження в цій галузі. Вони демонструють шляхи вдосконалення мовної майстерності журналістів.

1. Шмелев Д. Н. Современный язык. Лексика.- М.: Просвещение, 1977.
2. Вандриес Ж. Язык.- М.: Соцэґизм, 1937.
3. Кошанский Г. В. О природе контекста // Вопросы языкознания- 1954.- № 4.
4. Ахманова О. С. Основная терминология дискриптивной лингвистики // Лексикографический сб.- Вып. 6, 1963.- С. 131-138.
5. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии.- Л., 1963.
6. Торсуева И. Г. Подтекст и средства его выражения // V Все-союзный симпозиум по психолингвистике.- М., 1975.
7. Текст в речевой деятельности (перевод и лингвистический анализ).- М., 1988.
8. Багдасарян М. А. К вопросу о средствах выражения иронии в современном французком языке // Уч. зап. (1-й Моск. пед. ин-т иностр. яз.).- Т. 45, 1968.- С. 30-44.
9. ПіК.- 2000.- № 7.
10. Там само.-2001.- № 14.
11. Там само.- 2000.- № 2.
12. Там само.- 1999.- № 22.
13. Там само.- 2001.- № 47.
14. Там само.- 2000.- № 2.
15. Там само.- 2002.- № 1.
16. Там само.- 2000.- № 9.
17. Столиця.- 2002.- № 1.
18. ПіК.- 2001.- № 6.

N. G. Totska

THE ROLE OF CONTEXT IN BRODENING OF THE FUNCTIONAL CAPACITIES OF COLLOCATIONS WITH LIMITED COMBINABILITY

The article analyzes functional changes of collocations with predictable combinability (of both free and phraseological type) on the background of the context of modern mass media language and gives the types of transformation of units conductive to processes of enriching the language.